

SERES ATTILA

Magyar külkereskedelmi politika és a szovjet piac az 1920-as években*

Bevezető

Az 1945 utáni hazai történetírás elhíresült vitája a Magyarország két világháború közötti nemzetközi mozgásterének megítélése körül kibontakozó ún. „mozgástér és kényszerpálya-vita”, amely mind a mai napig nem jutott nyugvópontra.¹ Ebben a szakmai diskurzusban talán elmozdulást jelentene, ha a „nemzetközi mozgástér” fogalmát nem kizárólag a nemzetközi politikai-diplomáciai életben zajló folyamatok és változások együtthatójaként, azaz csupán „külpolitikai mozgástérként” értelmeznénk. Egy nemzetközi jogalanyként elismert ország hadseregének szervezettsége és ütőképessége, demográfiai kondíciói, belpolitikai stabilitása, társadalmi morálja, és nem utolsósorban a gazdasági teljesítménye mind-mind olyan tényező, amelyekkel a nemzetközi életben komoly tekintélyt lehet kivívni, és jelentős pozíciókra lehet szert tenni. Ezek a tényezők kedvező együttállásuk esetén a külvilág számára egy intakt ország benyomását keltik, amelyet – a területi adottságaitól vagy a nagyhatalmi támogatottságától függetlenül – nem lehet negligálni a diplomáciai porondon. Nem lehet tehát véletlen, hogy ezek a tényezők alkotják a külpolitika „belső” talapzatát, érv- és hivatkozási rendszerének jelentős szegmensét. Egyúttal ezek olyan szubjektív összetevők is, amelyek függetlenek a nemzetközi politika objektív körülményeitől és a nemzetközi konstelláció pillanatnyi állásától, ezek valamelyike egy adott történelmi szituációban akár dominánsabb szerepet is játszhat a nemzeti érdekek érvényesítése szempontjából, mint a külpolitikai erőter pillanatnyi állása, esetleg ellensúlyozhatja, vagy legalábbis relatívvá teheti a nemzetközi politikai életben bekövetkező negatív tendenciákat.

* A tanulmány az MTA Történettudományi Intézete Fiala kutatók fóruma c. sorozatának keretében, 2006. máj. 30-án elhangzott előadás szövegének szerkesztett változata.

1 A vita könyvtárnyi szakirodalmának ismertetésétől eltekintünk, csak az egyik legújabb értelmezési keretre hívnánk fel a figyelmet. *Zeidler Miklós*: Mozgástér a kényszerpályán. A magyar külpolitika választásai a két háború között. In: *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemlről*. Szerk. Romsics Ignác. Bp. 2003. 162–205.

Természetesen a Horthy-korszakot kutatva akár a hadsereg és külpolitika,² akár a gazdaság és külpolitika³ összefüggéseire vonatkozóan rendelkezünk önálló tudományos feldolgozásokkal, mégis úgy véljük, hogy a fentebbi tényezőket érdemes lenne egy egységes szempontrendszerbe foglalni, és a „mozgástér és kényszerpálya” dilemmáját kifejezetten ebből kiindulva, ezen tényezők együttes hatását Magyarország korabeli nemzetközi mozgásterére vetítve megvizsgálni. Magyarország külkereskedelmi kapcsolatainak történetét⁴ kutatva megítélésünk szerint a „nemzetközi mozgástér” fogalmát *legalább* külpolitikai és külgazdasági folyamatok összességeként és korrelációjaként lehetne feltételezni és definiálni. Erre már önmagában véve az 1929–1933 között a nyugati világ egészén végigsöprő nagy gazdasági világválság is alapot ad, ugyanis azt igazolja, hogy a világban már akkor is léteztek olyan globális gazdasági trendek, amelyek a piac szabadságát a társadalmi rend egyik alappilléreként kezelő politikai rendszerek egyikét sem hagyták érintetlenül, függetlenül azok belső berendezkedésétől, legyen szó akár polgári demokráciáról, monarchikus államhatalomról, autoriter rendszerről vagy éppen szélsőjobboldali kormányzatról. Kivétel volt ez alól a Szovjetunió, amelynek gazdaságirányítási modellje gyökeresen eltért a nyugati világ országaiétól, és talán éppen ennek köszönhetően szerencsés módon átvészelte a gazdasági világválság által okozott megrázkódtatásokat, sőt, egy éppen ekkoriban felülről vezényelt és meglehetősen nagy áldozatokkal járó nehézipari és infrastrukturális modernizáción is átesett. Noha Magyarország és a Szovjetunió között az 1920-as években nem alakult ki intenzív kereskedelmi forgalom, a két ország gazdasági kapcsolatrendszerének teljes spektruma azt a meggyőződésünket erősíti, hogy érdemes Magyarország nemzetközi mozgásterét gazdasági szempontok alapján is mérlegelni és továbbgondolni.

A magyar külkereskedelem orientációs problémái és a magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok feltételrendszere az első világháború után

Abból a célból, hogy megítélhessük, milyen motivációi lehettek a magyar kormányzat közeledésének gazdasági téren a Szovjetunió felé, érdemes tömören felvázolni a háború után súlyos válságba került magyar nemzetgazdaság perspektíváit és lehetséges kitérési pontjait.⁵ Az 1920. évi népszámlálás adatai szerint

2 Ld. pl. *Dombrády Lóránd*: Katonapolitika és hadsereg 1920–1944. Bp. 2000.

3 Ld. pl. *Ránki György*: Gazdaság és külpolitika. A nagyhatalmak harca a délkelet-európai gazdasági hegemóniáért 1919–1939. Bp. 1981.

4 Magyarország külkereskedelmének történetéről nem rendelkezünk korszerű feldolgozással. Erre vonatkozóan egy több mint négy és fél évtizeddel ezelőtt megjelent monográfia szolgál útmutatóul: *Buzás József–Nagy András*: Magyarország külkereskedelme 1919–1945. Bp. 1961.

5 Mivel Magyarország területének és népességének veszteségeit, ill. nemzetgazdaságának zsugorodását az eddigi gazdaságtörténeti kutatások már alaposan feltárták és kimutatták, erre nem kívánunk részletesen kitérni, csak a legfontosabb paraméterek felsorolására szorítokozunk. A hivatko-

Magyarország 93 ezer km²-nyi területén, amely a végleges határmegállapítás lezárását követően 1923-ban alakult ki, közel 8 millió lakos élt. A trianoni békeszerződés következtében az ország elvesztette korábbi területének több mint 70%-át, korábbi csaknem 20 milliós népességének közel 60%-át. Csak súlyosbították a helyzetet Magyarország érzékeny világháborús embervesztései, hiszen az 1 millió ember halála mellett közel 2 millióra volt tehető a sebesültek száma, ami jelentős károkat okozott a termelőerőkben is. A trianoni békeszerződés következtében a gazdasági ágazatok közül a legnagyobb veszteségeket a mezőgazdaság szenvedte el, amelynek jövedelmei mintegy 60%-kal csökkentek, de a legkisebb veszteségeket elszenvedő ipar jövedelemcsökkenése is több mint 50%-os volt.

A csonka ország gazdasága ugyanakkor aránylag iparosodottabb volt a törénelmi Magyarországnál, a gazdaság azon ágai, amelyek nyersanyagra és félkész árura szorultak, nagyobb arányban maradtak az országhatárokon belül. A gazdasági körülmények tehát az iparfejlesztésnek kedveztek, s a potenciálisan dinamikusabb fejlődést magában rejtő gazdaság létfontosságúvá váló behozatali szükségleteit csak a kivitel fedezhette, ezért az ország *nemzetközi fizetési mérlegének* javítása, vagyis a külföldről vagy a külfölddel fennálló gazdasági kapcsolatokból származó bevételek (külkereskedelem, működő tőke beáramlása, turizmus stb.), és ezen belül is főként a külkereskedelem pozícióinak erősítése (külkereskedelmi egyensúly) az egész gazdaságpolitika szempontjából meghatározóvá vált. Ebből adódik, hogy az 1920-as évek nagy részén végig regnáló Bethlen-kormány kitüntetett figyelmet fordított a külkereskedelmi kapcsolatok előmozdítására bilaterális nemzetközi egyezmények megkötésével. Az 1924. évi gazdasági szanálást és pénzügyi stabilizációt követően fokozatos fellendülésnek induló nehézipari (gépgyártás) és könnyűipari (textilipar, élelmiszeripar) ágazatoknak, illetve a vegyiparnak is bővültek a kihelyezési lehetőségei, így az 1920-as években a magyar nemzeti jövedelem jelentős hányada a külkereskedelmi forgalomból származott, az évtized második felében elért csúcson közel 40%.⁶ (Itt jegezzük meg, hogy az ország sajátos gazdaságszerkezete is ezt a gazdaságfejlesztési irányt szabta meg. Az aránylag iparosodottabb központi területek ellenére a gazdasági termelés még mindig mezőgazdasági dominanciájú maradt, s az agrár-foglalkoztatási túlsúly folyamatosan új agrárpiaconak követelt.)

A háború után kézenfekvő partnernek látszottak az Osztrák–Magyar Monarchia helyén létrejövő kisállamok, hiszen a dualista állam sok évtizedes múltra visszatekintő gazdasági szervezete, az egyes régiói között kialakított üzleti hálózatok megalapozták azt a véleményt, hogy a Duna-medence szerves gazdasági egysége előbb-utóbb helyreáll.⁷ A magyar kormány az utódállamok mindegyiké-

zott adatok a rendszerváltás utáni releváns szakirodalomban részletesen megtalálhatók. Erre ld. pl. *Gunst Péter*: Magyarország gazdaságtörténete (1914–1989). Bp. 1996. 34–44.; *Csikós-Nagy Béla*: A XX. század magyar gazdaságpolitikája. Tanulmányok az ezredforduló küszöbén. Bp. 1996. 39–43. Az általunk feltüntetett adatok mindenhol kerekített értékek.

⁶ *Zeidler Miklós*: Társadalom és gazdaság Trianon után. *Limes* 15(2002) 2. sz. 13.

⁷ Magyarország és a dualista állam különféle régiói közt meglévő, korábbi hagyományokra visszatekintő gazdasági egymásrataltságot plasztikusan jellemezte, hogy az utolsó békeév, azaz 1913

vel kötött gazdasági megállapodást, 1921. február 11-én Csehszlovákiával kompenzációs árucseré-egyezményt, 1922. február 8-án Ausztriával, majd 1924. március 22-én Jugoszláviával és 1924. április 16-án Romániával legnagyobb kedvezményes kereskedelmi szerződést. Az 1920-as években Ausztria és Csehszlovákia volt Magyarország két legfontosabb kereskedelmi partnere, s az áruforgalom termékszerkezete ezzel a két országgal leképezte a Monarchia idején kialakult árumegosztási rendszert, tehát Magyarország 1920 után is ugyanúgy mezőgazdasági termékeket exportált Ausztriába és Csehszlovákiába, és ugyanúgy iparcikkeket vagy ipari nyersanyagokat importált onnan, mint a Monarchia idején. A külgazdasági orientálódás az utódállamok felé perspektivikusan mégis komoly kockázatokat rejtett magában. A trianoni békeszerződés megkötését követően ezeknek az államoknak a kormányai, főként politikai megfontolások által vezéreltetve arra törekedtek, hogy hatalmas szerzeményeiket gazdaságilag is (például új beruházásokkal vagy a vámpolitika segítségével) integrálják és betagozzák területi állományukba. Ezek az autarkias, komplex nemzetgazdaságok kiépítését szolgáló törekvések azzal a veszéllyel fenyegettek, hogy a magyar gazdasági termelést részben vagy egészében megfosztják korábbi természetes nyersanyag-lelőhelyeiktől és hagyományos felvevőpiacaitól, s a magyar gazdasági infrastruktúra működésének zavartalansága időszakosan vagy teljesen a kisanthant politikai kénye-kedvének lesz kitéve.

Ez a kiszolgáltatott állapot arra ösztönözte a magyar kormányt, hogy olyan országokkal létesítsen kereskedelmi partnerkapcsolatot, amelyek egyrészt jelentős nyersanyagkészletek felett diszponálnak, így könnyen kielégíthetik a magyar feldolgozóipar szükségleteit, másrészt nagyobb földrajzi kiterjedésű és nagy létszámú lakosságot eltartó piacokon értékesíthetik a magyar ipari és mezőgazdasági termelés produktumait. Ezzel Magyarország függetleníthette a korábban nagyrészt a Felvidék és Erdély ásványkincsére utalt iparát a csehszlovák és román beszállítóktól. Ilyen tekintetben a területi adottságai, a keresleti-kínálati igények, a földrajzi közelség, illetve a korábbi kereskedelmi kapcsolatok hagyományai okán leginkább a versailles-i rendszer két jelentős gazdasági súlyt képező kárvallottja, az 1924. évi Dawes-terv után egyre inkább magára találó Németország, illetve az ún. új gazdaságpolitikával (NEP) a nyugati államok számára is számtalan preferenciát kínáló Szovjet-Oroszország jöhetett számításba. Közülük az előbbivel Magyarország már 1920. június 1-jén ideiglenes kereskedelmi egyezményt kötött, ami jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy Németország az évtizedben Magyarország harmadik legfontosabb külkereskedelmi partnerévé vált.

A Szovjet-Oroszországgal folytatott gazdasági együttműködésből származó előnyöket mind a magyar üzleti szféra, mind a kormányzati gazdaságpolitika racionális alapon felismerte, hiszen a földrésznyi értékesítési piacot és szinte kime-

statisztikai adatai szerint a magyar kivitel 75%-a irányult Ausztriába, ill. a Monarchia fennhatósága alatt lévő cseh, lengyel és boszniai területekre. Ugyanígy, a behozatal 73%-a származott az említett régiókból. (Az adatok kerekített értékek.) Ld. A Magyar Szent Korona országainak 1913. évi külkereskedelmi forgalma. Bp. 1915. (Magyar Statisztikai Közlemények [Új sorozat] 53.) I. 41.

ríthetetlennek tűnő nyersanyagforrásokat birtokló szovjet államok szövetsége kiváló ökonómiai paraméterekkel rendelkezett. (Az 1926. évi népszámlálás adatai szerint a Szovjetunió mintegy 17 millió km²-nyi területén 147 millió ember élt.)⁸ Míg a magyar mezőgazdaság produktumait az iparilag fejlettebb, de kedvezőtlenebb agrárgazdálkodási feltételekkel rendelkező nyugati és közép-európai országok vehették fel, addig a Bethlen-kormány által fejlesztett magyar ipar alapvetően az iparilag fejletlenebb kelet-európai és balkáni területeken nyerhetett új értékesítési piacokat.

Akárcsak Magyarország, az 1917. évi októberi forradalom óta a bolsevikok által irányított Oroszország is rendkívül kedvezőtlen gazdasági-társadalmi kondíciókkal került ki az első világháború, illetve az egykori cári Oroszország majd minden területén végigsöprő polgárháború, és jelentős részét érintő nemzetközi intervenció kataklizmájából.⁹ A polgárháborús idők hadikommunizmusra alapozott gazdaságpolitikáját az 1921-ben több intézkedés együtteseként összeálló, már említett új gazdaságpolitika (NEP) váltotta fel, amely legalizálta a belkereskedelem szabadságát, engedélyezte magán kisvállalatok létrehozását, s lehetővé tette a húsztól nem több munkást foglalkoztató üzemek denacionalizálását. Az ezzel együtt kialakuló többpillérű gazdasági struktúra (állami tulajdon, szövetkezeti tulajdon, kisbirtokosi-kistermelői magántulajdon stb.) nemcsak a belső fejlődés alapjainak a lerakásához járult hozzá, hanem a korábbiaknál jóval előnyösebb politikai-gazdasági környezetet teremtett Szovjet-Oroszország és a nyugati világ közötti gazdasági kapcsolatok helyreállítása tekintetében is.¹⁰ Kissé megnehezítette ugyanakkor Szovjet-Oroszország visszatérését az európai kereskedelem véráramába a szabad versenyes kapitalizmustól elütő gazdaságirányítási modellje. A kormány szerv funkcióját betöltő *Népbiztosok Tanácsa* ugyanis még egy 1918. április 22-én elfogadott dekrétumában nacionalizálta a külkereskedelmet, és arra teljes állami monopóliumot vezetett be, ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy az összes külkereskedelmi tranzakciót állami tulajdonban lévő kereskedelmi vállalatok bonyolíthatták le. Noha a NEP lehetővé tette, hogy az iparon és a belkereskedelmen belüli állami dominancia megtörjön, és ez a két ágazat másokkal együtt magántőkét vonzzon az országba, nem oldotta fel a külkereskedelem állami monopóliumát.

Emiatt a nyugati államok számára a Szovjet-Oroszországgal való rendszeres és effektív kereskedelmi forgalom megindításának szükséges velejárójává vált olyan bilaterális, kormányközi kereskedelmi keretegyezmény aláírása, amely meghatározta a szovjet állami export- és importvállalatokkal folytatott kereskedelem alapelveit, illetve szabályozta az áruszállítások utáni kifizetések rendjét. A nyugat-európai tőkés országok maguk is jelentős gazdasági deficittel zárták a há-

8 Az adatokat ld. Naszelenyie Rosszii v XX veke. Isztoricseszkie ocserki. 1. 1900–1939 gg. Otv. red. V. B. Zsiromszkaja. Moszkva, 2000. 143.

9 A háborús cselekmények (világháború, polgárháború, nemzetközi intervenció) által okozott nemzetgazdasági károk részletes adatait ld. *R. A. Belouszov: Ekonomicseszskaja isztorija Rosszii. XX vek. 2. Cserez revoljuciju k NEPu.* Moszkva, 2000. 124–147.

10 *N. Vert: Isztorija szovjetszkovo goszudarsztva 1900–1991.* Moszkva, 2003.

borút, és nyersanyag-éhségük enyhítését legalább részben a szovjet piacról történő beszerzések útján remélték, ezért nekik is érdekükben állt a megegyezés a bolsevik hatalommal, így már 1921–1922 folyamán közülük többen ideiglenes kereskedelmi megállapodást kötöttek Szovjet-Oroszországgal. (1921. március 16-án Anglia, május 6-án Németország, december 7-én Ausztria, december 26-án Olaszország.) Figyelmeztető jel lehetett a magyar gazdasági vezetés számára az 1922. július 5-én parafált szovjet–csehszlovák kereskedelmi megállapodás is, amely megnyitotta az utat a szovjet piacon kifejezetten érdekeltnek számító cseh mezőgazdasági gépgyárak (*Škoda, Bächer*) előtt.¹¹ Mindazonáltal az európai kereskedelmi kapcsolatok rendszerében leginkább az 1922. április 16-i rapallói egyezményrel kiteljesülő német–szovjet gazdasági együttműködés jelentett mélyreható változást, amely olyan gazdasági erőt képviselt, és olyan kereskedelmi konjunktúrát eredményezett, amit adott esetben a magyar gazdaságpolitika is kihasználhatott.¹² A nyugati államokkal kötött szerződések biztosították a szovjet kormány számára, hogy a másik ország fővárosában kereskedelmi képviselőt nyisson, amelynek meghatározott számú munkatársa a diplomáciai szokásjognak megfelelően diplomáciai immunitást élvezhetett, majd egy idő után a misszió helyiségei is területenkívüliségi jogot nyerhettek. A szovjet külügyi vezetés ezeket a missziókat egyben Szovjet-Oroszország de facto hivatalos képviselőinek tekintette.¹³

A kereskedelmi képviselők megnyitásával párhuzamosan épült ki a szovjet gazdaság külföldi szervezeti rendszere és hálózata is. A beszerzéseket és eladásokat lebonyolító szovjet állami exportvállalatok, így például a magyar szempontból leginkább számításba vehető faexportőr *Exportlesz*, a textilipari alapanyagok kivitelével foglalkozó *Exportlen*, az ipari nyersanyagokat exportáló *Promexport*, vagy az olajszállításokat felügyelő *Nyeftyeszindikát* (egyes forrásokban *Szozjuznyeftyexport* vagy *Nyeftyexport*), illetve a nehézipari késztermékeket és félgyártmányokat importáló *Masinoimport*, az adott ország kereskedelmi kerületének és kínálatának függvényében kihelyezett irodát hozhatott létre a szovjet kereskedelmi kirendeltségeken. Ezek a vállalatok közvetlenül a *Külkereskedelmi Népbiztoság* (vagyis közvetve a kormány) joghatósága alá tartoztak, így minden egyes üzletkötésükhöz a felettes joghatóságuk engedélyét kellett kérni-

11 Erre részletesen ld. *J. P. Bokarjev*: Rosszjizskaja ekonomika v mirovoj ekonomiceszkoi szisztyeme (konyec XIX–30-e gg. XX v.). In: *Ekonomiceszkaja isztorija Rosszii XIX–XX vv. Szovremennij vzgljad*. Otv. red. V. A. Vinogradov. Moszkva, 2001. 442–445.

12 *K. Fink*: NEP vo vnyesnyej polityike. Genuezszkaja konferencija i rapallszkij dogovor. In: *Szovjetszkaja vnyesnyaja polityika v retroszpektyive 1917–1991*. Otv. red. A. O. Csubarjan. Moszkva, 1993. 60–69.

13 A külföldi szovjet kereskedelmi hálózat első szegmensének az 1920. jún. 9-én létrehozott AR-COS (All Russian Cooperative Society) részvénytársaság tekinthető, amelyet önálló angol jogi személyként jegyeztek be Londonban, de három tagja nem élvezett diplomáciai mentességet. *V. A. Siskin*: Sztanovlenije vnyesnyej polityiki poszlerevoljucionnoj Rosszii (1917–1930 godi) i kapitalisztyiceszkij mir. Ot revoljucionno „zapadnyiceszstva” k „nacional-bolsevizmu”. Ocserk isztorii. Szankt-Petyerburg, 2002. 98–99.

ük, tehát lényegében véve az állami gazdaságpolitika szegmensei voltak, az állam monopólióját érvényesítették a külkereskedelemben.¹⁴

A magyar–szovjet áruforgalom megindításánál a kínálati lehetőségeket és a behozatali szükségleteket figyelembe véve mindenekelőtt olyan árucikkek jöhetnek számításba, amelyek beszerzése mindkét oldalon hozzájárulhatott a termelés élénkítéséhez. A Szovjetunió elsősorban természeti adottságai (hatalmas erdősegei és ásványkincs-készletei) okán válhatott Magyarország kereskedelmi partnerévé, míg Magyarország mind mezőgazdasági, mind ipari exportőrként jelentős beszállítói sikereket érhetett el a szovjet piacon. 1920-ban és 1921-ben, részben a háborús termelés kifulladására, részben a korábbi kereskedelmi kapcsolatok megbénulására, így mindenekelőtt a román és lengyel (galíciai) beszállítások akadozása vagy elmaradása miatt keletkező olajhiány komolyan veszélyeztethette az egész magyar gazdasági infrastruktúra működőképességét.¹⁵ A krónikus hiány leküzdésére Koffler Károly, a *Gyáriparosok Országos Szövetségének* (GYOSZ) titkára, 1922. szeptember 18-án Berlinben 4 ezer tonna, több mint 400 vagonra rúgó olaj behozatalára vonatkozó üzletet kötött a *Nyeftyeszindikát* ottani ügynökségének képviselőjével.¹⁶ Koffler visszaemlékezései szerint a magyar ásványolaj-finomító ipar ezt követően még két éven át szinte kizárólag a Szovjetunióból szerezte be nyersanyagszükségletét, így 1922-től sikerült ellensúlyozni a háború és annak következményei miatt keletkezett kiesést, s biztosítottá vált a hazai feldolgozás folyamatossága.¹⁷ A döntően a grozniji olajmezőkről származó szovjet nyersolaj behozatalát 1923-ban és 1924-ben a hazai kőolajpiacot ekkoriban a kezében tartó, közös érdekképviseleti és behozatali konszernekbe (*Magyar Ásványolaj-finomítók Egyesülése Rt.*, *Központi Ásványolaj-ipari Rt.*) tömörülő szűk családi-üzleti lobbijai (Freund István, Szirmai Oszkár, Mayer György stb.) bonyolították és felügyelték.¹⁸ Egyes források szerint a *Központi Ásványolaj-ipari Rt.* 1923-ban olyan szerződés megkötéséről tárgyalt a *Nyeftyeszindikát* berlini irodájával, amelynek értelmében a szovjet importolajat Magyarországon finomították volna, és onnan továbbították volna az európai piacokra.¹⁹ Ez részben arra is

14 Csak egy jóval későbbi, 1940-ben kelt magyar forrásból tudunk a behozatalt és a kivitelt lebonyolító és felügyelő szovjet állami kereskedelmi vállalatok számára következtetni. Ez a jegyzőkönyv húszra teszi a számukat és utal arra is, hogy a szovjet gazdasági szakemberek állítása szerint a számuk a szovjet állam megalakulása óta érdemben nem változott. Feljegyzés a moszkvai magyar–szovjet kereskedelmi tárgyalások 2. sz. albizottságának harmadik üléséről. Moszkva, 1940. aug. 14. Magyar Országos Levéltár (= MOL) K 69, Külügyminisztérium Gazdaságpolitikai osztályának iratai, 1940–I-5. t., 760. cs., 24–27. fol.

15 *Buday László*: Magyarország küzdelmes évei. Bp. 1923. 93–94.

16 A Magyar Ásványolaj-finomítók Egyesülése Rt. és a Nyeftyeszindikát szerződése. Berlin, 1922. szept. 18. MOL K 69, „Vegyes II” dosszié, 2/1922. sz., 760. cs., 11–16. fol.

17 *Koffler Károly*: Magyarország és Oroszország. Magyar Gyáripar 1924. okt. 1. 1–3.

18 Krausz Simon feljegyzése a szovjetekkel folytatott megbeszélésekről. Berlin, 1923. márc. 2. MOL Z 96, Angol–Magyar Bank Rt. Okmánytára, 83. t., 3616. sz. 21–36. fol., 64. cs.

19 A Honvédelmi Minisztérium VI/2. osztályának átíratja Kánya Kálmánnak, a külügyminiszter állandó helyettesének. Budapest, 1923. aug. 30. Hadtörténeti Levéltár I/89. f. Honvédelmi Minisztérium I. Elnöki osztályának iratai, 19.029/1923. sz. (B/172. tek.)

utal, hogy a hazai szükségleteket ekkorra többé-kevésbé sikerült kielégíteni, s a hazai olajfeldolgozó ipar már a hazai igényeken túli bér munkára is gondolhattott. Magyarország számára a nyersolajon kívül a különféle ércek és színesfémek (vasérc, mangánérc, réz, cink, ólom), a legnagyobb fűtőértékű fekete kőszén, az antracit, a különféle faanyagok, s végül a főként építőipari alapanyagként használt azbeszt behozatalára nyílt lehetőség a Szovjetunióból.

Oroszország már az első világháborút megelőző években is a magyar gépipar különféle termékei, különösen a mezőgazdasági gépek hagyományos fellevevőpiacának számított. 1913-ban az Oroszországba irányuló kiviteli listán az első helyet a különféle gépi berendezések foglalták el, amelyek a teljes kivitel közel 20%-át tették ki.²⁰ A mezőgazdasági gépeket döntően a hatalmas birodalom európai részének legtermékenyebb déli vidékein (Ukrajna, Dél-Oroszország) helyezték üzembe. A tradicionálisnak tekinthető orosz piac visszaszerzését több tényező ösztönözte. A Trianon előtti magyar gépgyártás kapacitásának több mint 80%-a a határokon belül maradt 1920 után, így a magyar gépexport már 1921-től kezdődően meghaladta az importot.²¹ A mezőgazdasági termelés fokozását, a termőterületek kiterjesztését prioritásként kezelő szovjet hatalom pedig nem rendelkezett a modernizáció egyik alapfeltételével: a szovjet területeken a mezőgazdaság gépesítése jóval elmaradt a megkívánt szinttől, a meglévő készletek nagyrészt elavultak, a belföldi gyártás pedig nem tudta fedezni a hazai piac diktálta egyre növekvő igényeket. 1924. év eleji adatok szerint például vetőgépekben 57%-os, kaszálógépekben pedig 90%-os hiánnyal kellett megküzdenie a szovjet mezőgazdaságnak.²²

Viszonylag szerencsés helyzetűnek mondhatta magát a magyar állattenyésztés is, különösen a lótenyésztés. A háborúval ugyan Magyarország lóállománya jelentős mértékben megfogyatkozott, hiszen becslések szerint a korábbi teljes állomány több mint 50%-a került az utódállamok fennhatósága alá, a központi területek ennek dacára aránylag megfelelő tenyészállománnyal bírtak. 1920 tavaszán, amikor a lóállomány háborús pusztulása befejeződött, 717 ezer lovat írtak össze az ország területén. A világháború kitöréséig az orosz lótenyésztés is európai jelentőségű volt, de az állandó harci cselekmények következtében óriási veszteségeket szenvedett: a háború előtt létező 8 ezer 845 állami és magánméses még 800 ezer tenyészállatot nevelt, a polgárháború befejezése után ugyanakkor mindössze 149 méses maradt 8500 tenyészállattal. A polgárháború tapasztalataiból kiindulva az 1920-as években a lovas haderő további fejlesztését eröltető *Vörös Hadsereg* pótlóvázása így komoly akadályokba ütközött.²³ A Trianon után is évente mintegy 27 ezer lovat külföldön értékesítő Magyarország az 1920-as évek második felében a Szovjetunió egyik legfontosabb élőállat-exportőre lett.²⁴

20 A Magyar Szent Korona országainak 1913. évi külkereskedelmi forgalma i. m. 57., 541.

21 *Buday L.*: i. m. 135.

22 Oroszország. Külkereskedelmi Hírek 1924. máj. 11. 1.

23 Oroszország lótenyésztése. *Állatorvosi Lapok* 1925. júl. 15. 152.

24 *Buday L.*: i. m. 132.

Az 1920-as évek statisztikai adatai szerint Magyarország a mezőgazdasági gépeken és lovakon kívül a villamosági ipar különféle termékeit (lámpák, kapcsolók), dízelmotorokat, a mezőgazdasági termékek közül vetőmagokat és takarmánynövényeket értékesített a Szovjetunióban.

Az export-import forgalom kereskedelempolitikai és pénzügyi problémái

Léteztek azonban olyan árucikkek is, nevezetesen a gabonai termékek (főleg a búza), amelyek mindkét állam egyik fő exportcikkének számítottak, és ezért inkább súrlódásokat okoztak közöttük a nemzetközi piacokon történő értékesítés során. A szovjet gabonakivitel ugyanis éppen azokat a piacokat célozta meg, így a németet, az osztrákot és az olaszt, amelyek a magyar export számára is hagyományosnak számítottak. A szovjet gabona által teremtett versenyhelyzetet nem lehetett negligálni, hiszen a szovjet gabonai termékek esetében a távolságból fakadó magasabb szállítási költségeket kiegyenlítette a világpiacon olcsóbb értékesítési árak. A helyzet különösen Ausztria esetében vált aggasztóvá. Ausztria évente mintegy 600 ezer tonna gabona behozatalára szorult, s az 1920-as évek első felében ennek körülbelül 40%-át fedezte a részesedését minden évben dinamikusan növelő magyar export. 1923 nyarán a bécsi magyar követség több jelentésében is beszámolt arról, hogy osztrák üzletemberek szerződést kívánnak kötni a bécsi szovjet kereskedelmi kirendeltséggel nagy mennyiségű gabona behozatalára.²⁵ Az osztrák–szovjet üzlet megvalósulása rendkívül érzékenyen érintette volna a magyar exportot az ország egyik legfontosabb külpiaconak számító Ausztriában, hiszen ezzel a szovjet agrártermékek biztos piacot találhattak volna, s a Szovjetunió a későbbiekben akár a teljes osztrák gabonapiac lefedésére is vállalkozhatott volna. Bár a szovjet külkereskedelmi statisztikák szerint a szovjet gabonakivitel csak jóval később, az 1925–1926. gazdasági évadban indult meg Ausztriába, s a magyarhoz viszonyítva akkor is csak csekély mértékben (mintegy 6800 tonna),²⁶ az 1920-as évek első felében szovjet részről felvetődött, hogy a magyar–osztrák és magyar–német kereskedelmi kapcsolatok hullámválásának függvényében intenzívebbé tegyék a gabonakivitel Ausztriába és Németországba, és kiterjedjen a magyar gabonai termékekkel szembeni fölényre.²⁷

Az 1920-as években a tőkeszegény szovjet állam külkereskedelmi politikájának legneuralgikusabb pontja a hitelkérdés volt. A szovjet állami importvállalatok

25 Masirevich Szilárd bécsi követ jelentése Daruváry Géza külügyminiszternek. Bécs, 1923. júl. 3. MOL K 69, 1923/10. t., 76.439/1923. alapsz., 78.559/1923. sz. 147. cs.

26 Vnyesnyjaja torgovlja SZSZSZR za 1918–1940 gg. Sztatisztyicseskij obzor. Otv. red. A. D. Csisztov. Moszkva, 1960. 423–427.

27 Ld. pl. Vulfson bécsi szovjet kereskedelmi képviselő jelentését M. I. Frumkin külkereskedelmi népbiztos-helyettesnek. Bécs, 1925. aug. 26. Rosszizsjkij goszudarsztvennij arhiv ekonomiki (= RGAE) f. 413. Külkereskedelmi Népbiztosság iratai, op. 2. gy. 1991. I. 23–25.

– így közvetve a szovjet államot képviselő *Külkereskedelmi Népbiztosság* – csak a legritkább esetekben vállalták az azonnali fizetést a Szovjetunió területére behozott árukért, ezért a nyugati exportőrök csak akkor számíthattak igazán sikerre, ha az áru értékének kiegyenlítésére valamilyen konstrukcióban hitellehetőséget biztosítottak a szovjet államháztartási szervek számára.

A hitelezés megoldható volt oly módon, hogy a *Külkereskedelmi Népbiztosság* és a felügyelete alá tartozó külföldi szovjet képviseletek a partnerország vállalataival vagy vállalati csoportjaival közösen – bizonyos esetekben kereskedelmi koncessziós szerződésekhez kapcsolódva – vegyes kereskedelmi társaságokat hoztak létre. A részvények felét birtokló nyugati cégóriások vagy vállalati egyesületek szempontjából ez azzal az előnnyel járt, hogy kizárólagos pozíciókra tehetek szert egyes árucikkek behozatalában és kivitelében. A részvények másik fele a *Külkereskedelmi Népbiztosság*, illetve rajta keresztül a szovjet állam tulajdonában volt. A közvetlen részvétel a vegyes társaságokban szovjet részről elsősorban nem is azért tűnt előnyösnek, mert Moszkva így ellenőrzött mederben tarthatta a külkereskedelmet, hanem azért, mert tekintélyes összegű hitelekhez juthatott a nyugati partnereitől és a holdudvarukban lévő bankoktól. A vegyes társaságokban nyugati részről ugyanis számos esetben olyan pénzügyintézetek is részvényt szereztek, amelyek átvállalhatták a hitelezéssel járó kockázat egy részét.²⁸

Persze a hitelezés nemcsak a vegyes kereskedelmi társaságok keretén belül, hanem más módon is megoldható volt, például a „konszignáció” révén. Ennek lényege abban állt, hogy a megvásárolt termék árát vagy annak egy fennmaradó részét a vevőnek csak akkor kellett kiegyenlítenie, ha a raktáron lévő készleteket a saját piacán sikerült értékesítenie. A fizetés határideje az esetek többségében 6–9 hónap volt az áru értékesítését követően, így az ellenértéket, vagy annak egy bizonyos hányadát a belső piacon eladott áru utáni nyereségből, illetőleg már az áru által megtermelt haszonból fedezhették. Amennyiben a határidő lejárt előtt nem sikerült az áru vételárát előteremteni, azt vissza kellett szállítani az eladónak. Ez a hitelezési forma azonban az eladó számára óriási kockázatokkal járt, hiszen például a drága és érzékeny gépi berendezések esetében – amelyek leggyakrabban képezték a konszignációs szerződés tárgyát – számolni kellett bizonyos mértékű rongálódással vagy amortizációval, akár fél évvel a használatbavétel után.²⁹

Az 1920-as években ezért a leginkább elterjedt hitelezési formává az „egyszerű áruhitel” vált. Ebben az esetben a szovjet importőr az áru átvételekor egy változó, általában 6–24 havi lejáratú váltót állított ki, amelyet a külföldi exportőrnek meglehetősen magas piaci kamatlábak mellett kellett leszámíttatnia. Ráadásul a szovjet importvállalatok elsősorban azokat az ajánlatokat vették figyelembe, amelyek az eladásnál hosszú lejáratú hitelezési konstrukciót biztosítottak.

28 O szmesannih obszcsesztvah. Vnyesnyjaja torgovlja 1924. júl. 15. 29. 1923-ban és 1924-ben magyar részről több kísérlet is történt egy magyar–szovjet vegyes kereskedelmi társaság létrehozására. Erre részletesen ld. *Seres Attila: A szovjet piac „meghódítása” és a magyar tőke Trianon után. Iratok a szovjet–magyar vegyes kereskedelmi társaság történetéhez (1923). Századok 140(2006) 79–126.*

29 V. *Ginzburg: O konszignacionnih dogovorah. Vnyesnyjaja torgovlja 1925. jún. 6. 11–12.*

tak számukra.³⁰ A szovjet váltók leszámítolásának piaci kamatlába – 1932–1933. évi adatok szerint – 16–25% között mozgott.³¹ A tőkés országokban azonban az állam a szovjet váltókra elég tekintélyes mértékben garanciát vállalt, gyakran a megrendelések 50–80%-ának erejéig, igaz, mindenhol csak az eladni kívánt árumennyiség egy bizonyos felső összeghatáráig. Ez azt jelentette, hogy a szovjet váltók leszámítolása során keletkező veszteségeket a nyugati cégek legalább ugyanilyen arányban tudták csökkenteni.³² Például Csehszlovákia a vételár 50%-áig, Lengyelország 60%-áig, Olaszország és Franciaország 70–75%-áig, míg Ausztria és Németország akár 70–80%-áig is szavatosságot vállalt a Szovjetunióknak nyújtott hitelekre.³³ A magyar cégek azonban állami bankgarancia híján nem tudták bekalkulálni termékeik előállításí árába ezt a veszteséget. A magyar állam pedig nem kívánta átvállalni a hitelezéssel járó kockázatot, vagy annak egy részét. Ez jelentette a magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok fő financiaílis problémáját.

Ilyen körülmények között a Szovjetunióba irányuló export nagyon lassan indult meg, s a magyar gépipar csak 1924. május 7-én tudott látványos áttörést elérni. Eddigi kutatásaink szerint ekkor jött létre az első gépipari exportszerződés a Szovjetunióval. A berlini szovjet kereskedelmi képviselő és a Hofherr–Schrantz magyar üzemei konszignációs szerződést kötöttek 10 darab, összesen ötvenezer amerikai dollárt érő cséplőgép megvásárlására.³⁴ A Hofherr–Schrantz üzleti sikerein felbuzdulva nemsokára – feltehetőleg még szintén májusban – a *Magyar Királyi Állami Vas-, Acél- és Gépgyárak Rt.* (MÁVAG) is konszignációs szerződést kötött, konkurensénél jóval nagyobb értékben.³⁵ A Hofherr–Schrantzcal és a MÁVAG-gal között üzletek egy olyan incidensre vezethetők vissza, amely az addig egyenletes német–szovjet viszonyban eredményezett megingást. 1924. május 3-án német rendőrök – hivatalos indoklás szerint egy német kommunistát keresve – behatoltak a szovjet kereskedelmi képviselő helyiségeibe, s átkutatták annak irattárát. A német hatóságok ezzel nyíltan megsértették a rapallói szerződés által biztosított exterritoriális jogot. A kereskedelmi képviselőt még az incidens napján bezárták,

30 Kóródi Sándor: A szovjet-oroszországi export megindítása és egyéb kiviteli célkitűzések. Pesti Tőzsde 1931. aug. 12. 4.

31 Sajnos csak az 1930-as évek első felének nagyrészt magyar kormányzati forrásokat idéző sajtóanyaga alapján rendelkezünk arra vonatkozó adatokkal, hogy mekkorák lehettek a szovjet váltók leszámítolásának kamatai a nemzetközi pénzpiacokon. Ld. Winckler István Berlinben tárgyalt a szovjet külkereskedelmi képviselővel. Pesti Napló 1933. nov. 12. 9.

32 Magyarország és az orosz üzlet. Beszélgetés Kóródi Sándorral, a Magyar Külkereskedelmi Intézet Rt. vezérigazgatójával. Pesti Tőzsde 1932. márc. 3. 1.

33 A Magyar Külkereskedelmi Intézet Rt. beadványa Kenéz Béla kereskedelmi miniszternek. Budapest, 1931. szept. 10. MOL K 69, 54.180/1931. sz., 380. cs.

34 A Hofherr–Schrantz és a berlini szovjet képviselő közötti szerződés. Berlin, 1924. máj. 7. RGAE f. 413. op. 10. gy. 194. l. 6–13.

35 Beszámoló a berlini szovjet kereskedelmi képviselő 1923–1924. évi munkájáról. Moszkva, 1925. márc. 17. RGAE f. 413. op. 2. gy. 2008. l. 133. A MÁVAG-gal kötött üzlet több részlete ismeretlen, pontos idejét sem sikerült megállapítanunk.

személyi állományát a felsőbb moszkvai pártszervek utasításainak megfelelően fokozatosan leépítették, a német vállalatokkal folyamatban lévő tárgyalásokat megszakították, a kurrens beszerzéseket a konfliktus rendezéséig – azaz július 29-ig – teljesen leállították.³⁶ A szovjet külkereskedelmi szervek figyelme emiatt fordult elsősorban az osztrák és cseh, illetve a magyar mezőgazdasági gépgyártás felé. A mezőgazdasági termelés ciklikussága miatt a beszerzésben ekkor sem lehetett fennakadás, hiszen a gépeket le kellett szállítani az aratási szezon kezdetéig. A Hofherr–Schrantzcal kötött üzlet kapcsán például éppen erre, az ügy sürgősségére hivatkozott a *Külkereskedelmi Népbiztosság*.³⁷

Az export-import forgalom politikai-diplomáciai akadályai

A magyar üzletemberek és cégek nagyszabású befektetési szándékait, exporttörekvéseit, és ezzel együtt a Magyarország és a Szovjetunió közötti gazdasági kapcsolatok érdemi kiépítését a *Külügyi Népbiztosság*, és annak vezető diplomatái, Georgij Csicserin külügyi népbiztos, és helyettese, Makszim Litvinov nem támogatta. Már 1922–1923 fordulóján nyilvánvalóvá vált, hogy a magyar beruházások politikai-diplomáciai előfeltételei legalább annyira meghatározók, mint a gazdasági szempontok, vagyis a magyar tőke nem nyerhet teret a szovjet piacon addig, amíg a két ország között nem jön létre állami szintű megegyezés, vagyis a diplomáciai képviselőik nem kötnek legalább egy, a Szovjetunió *de facto* elismerésével egyenértékű kereskedelmi szerződést, amely hivatalos rangra emelhetné a kapcsolataikat.³⁸

Természetesen a szovjet diplomácia a polgárháború után ezt az alapelvet nemcsak Magyarországgal szemben, hanem minden nyugati állammal szemben érvényesítette, s a gazdasági kapcsolatainak alakítását mindenhol a politikai kapcsolatainak egyengetésére használta fel.³⁹ A legújabb orosz történetírás mára egyértelműen kimutatta, hogy az ún. „első elismerési hullám” létrejöttének is el-

36 V. A. Siskin: i. m. 295–297.

37 N. K. Klisko, a Külkereskedelmi Népbiztosság Igazgatási osztálya vezetőjének távirata B. Sz. Sztomonjakovnak. Moszkva, 1924. máj. 16. RGAE f. 413. op. 10. gy. 194. l. 4.

38 M. M. Litvinov távirata Ny. Ny. Kresztjinszkij berlini szovjet nagykövetnek. Moszkva, 1923. nov. 14. RGAE f. 413. op. 5. gy. 1169. l. 16.

39 A szovjet diplomácia hasonlóképpen tekintett a birtokában lévő stratégiai energiahordozókra és különösen a különféle olajipari termékekre (nyersolaj, félig finomított olaj, kenőolaj stb.), amelyek már a kezdetektől egyfajta „politikai fegyverként” forgatott a nyugati államokkal fenntartott politikai-diplomáciai kapcsolataiban is, hiszen ezeket az energiahordozókat egyetlen ország gazdasági infrastruktúrája sem nélkülözhetette. Litvinov pl. úgy vélekedett, hogy az olajkitermelési koncesszióért vagy olajszállításokért cserébe még a *de jure* elismerést is el lehet érni. M. M. Litvinov körlevele az OK(b)P–ÖK(b)P KB Politikai Iroda tagjainak. Moszkva, 1923. jún. 5. Rosszjicszkij goszudarsztvennij arhiv szocialno-polityicseszknoj isztorii f. 359. M. M. Litvinov irathagyatéka, op. 1. gy. 9. l. 9–11.

sősorban gazdasági mozgatórugói voltak.⁴⁰ Az orosz történetírás a Szovjetunió történetében ekként aposztrofálja az 1924. év látványos külpolitikai változásait. Ekkor több nyugat-európai tőkés állam de jure is elismerte a Szovjetuniót: először Anglia február 1-jén, majd egy láncreakciószerű folyamatot indukálva – csak a legfontosabbakat említve – Olaszország február 7-én, Ausztria február 25-én, végül Franciaország október 18-án. Szükségszerű megemlíteni, hogy a NEP hatására ténylegesen javultak a szovjet gazdaság mutatói: 1925 második felében a gazdasági termelés volumene már néhány százalék híján elérte a világháború előtti utolsó békeév szintjét.⁴¹

Anglia és Olaszország elismerésének hírére a GYOSZ február 18-án egy beadványt intézett Walko Lajos kereskedelmi miniszterhez, amelyben sürgette, hogy az állam teremtsen meg a gazdasági kapcsolatok kiépítéséhez nélkülözhetetlen politikai és pénzügyi előfeltételeket. A nagy tekintélyű iparvállalatok vezetőit tömörítő érdekvédelmi szervezet képviselői kiemelték, hogy az angol és az olasz kormány döntésében szerepet játszott a NEP óta érezhető gazdasági konjunktúra, s leszögezték, hogy az új helyzetben Moszkva a magyar kormány elismerése nélkül nem fog hónapokig tartó tárgyalásokba bocsátkozni a magyar érdekeltségekkel, ezért haladéktalanul rendezni kell vele a diplomáciai kapcsolatokat.⁴² A beadványt a kereskedelmi miniszter továbbította Daruváry Géza külügyminiszternek is, aki elismerte, hogy az angol és olasz elismerés új helyzetet teremt, és ezek után Magyarországnak is tárgyalnia kell a szovjet kormányral.⁴³

A magyar–szovjet közeledés politikai háttérét és eseménytörténetét a hazai történeti irodalom már megbízhatóan feldolgozta, ezért kizárólag csak a tárgyalások gazdasági vetületeit kívánjuk érinteni. A tárgyalások augusztus 26. és szeptember 12. között Berlinben zajlottak. A magyar diplomáciát Kánya Kálmán, a külügyminiszter állandó helyettese, és a szakértőként szintén a német fővárosba rendelt Jungerth Mihály revali (tallinni) ügyvivő, míg a szovjet felet Nyikolaj Kresztyinszkij berlini nagykövét képviselte, de a tárgyalásokra egy időre a német fővárosba utazott Litvinov is.⁴⁴

A tárgyalásokon az egyik áthidalhatatlan problémának tűnt a budapesti szovjet külképviseletek, és ezen belül a kereskedelmi kirendeltség státuszának rendezése és személyi állományának rögzítése. A magyar belügyi szervek ugyanis a nyugati példákra kiindulva attól tartottak, hogy a szovjet kereskedelmi ki-

40 V. A. Siskin: i. m. 175–239.

41 R. A. Belouszov: i. m. 369–390.

42 A GYOSZ memoranduma Walko Lajosnak. Budapest, 1924. febr. 18. MOL K 69, 1924/107. t., 70.822/1924. sz., 176. cs., 4–9. fol.

43 Daruváry Géza átirata Walko Lajosnak. Budapest, 1924. máj. 18. Uo. 12. fol.

44 A berlini tárgyalások legteljesebb, magyar és orosz forrásokon alapuló feldolgozását ld. *Kolontári Attila: Magyar–szovjet tárgyalások a diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok felvételéről* (Berlin, 1924). In: *Kutatási füzetek*. 5. Szerk. Ormos Mária–Kánya József–Pilkhoffer Mónika. Pécs, 1999. 3–29.

rendeltség könnyen a bolsevik agitáció melegágyává válik. Budapesten tudtak arról, hogy – attól függetlenül, hogy ez kereskedelmi okokból indokolt volt-e – ekkoriban például a berlini szovjet kereskedelmi kirendeltségen mintegy nyolc-százán dolgoztak. A berlini kereskedelmi kirendeltség személyi állományát gyarapították a magyarországi Tanácsköztársaság leverése után német földre menekült magyar kommunisták közül is néhányan, akik egykoron fontos szerepet játszottak a tanács hatalom politikai-gazdasági apparátusának működtetésében. Közülük Lengyel Gyula, a tanácskormány egykori pénzügyi népbiztosa, a kereskedelmi kirendeltségen belül a magasnak számító osztályvezetői tisztségig is eljutott.⁴⁵ Az 1920-as években a felduzzasztott személyi létszámú londoni, párizsi, berlini, és bécsi szovjet kereskedelmi kirendeltségek tevékenységét bizalmatlanul szemlélték a befogadó országok politikai elitjei és társadalmi, s mint azt az 1924. májusi berlini példa alapján láttuk, azok gyakran váltak kisebb-nagyobb konfrontációk forrásává a nyugati államok kormányai és a szovjet diplomácia között. A magyar vezetés ezért mindenképpen el akarta kerülni egy túlméretezett szovjet kereskedelmi képviselőlet megtelepedését Budapesten. A kommunista propaganda kivédése érdekében a 17 cikkelyből álló magyar egyezménytervezetnek mindjárt a 2. cikkelye azt a megkötést tartalmazta, hogy a külképviseletek személyi állományát limitálják nyolc főben, igaz, a szovjet kereskedelmi kirendeltség felállítása esetére hozzájárult ennek kiegészítéséhez még három fővel. A következő cikkelyek a szovjet külképviseletek munkatársainak mozgásszabadságát korlátozták volna (utazási szándék előzetes bejelentési kötelezettségét, megszábták a futárforgalom gyakoriságát és útvonalait, a diplomáciai futárként alkalmazott személyek kiletét stb.). A szovjet diplomácia a tárgyalások végén beleegyezett abba, hogy a szovjet külképviseletek személyi létszámát összesen 14 főben maximalizálják, ugyanakkor annak érdekében, hogy ez a megszorítás ne lehessen precedensértékű más országok számára, és ne fogalmazhassanak meg a szovjet állam presztízsét sértő hasonló követeléseket, az erre vonatkozó megállapodást az egyezményekről különálló bizalmas levélváltásban rögzítették.⁴⁶

Hasonlóan áthidalhatatlan problémának tűntek a kereskedelmi kapcsolatokat szabályozó cikkelyek jogi konzekvenciái is. A vita a „legnagyobb kereskedelmi kedvezmény elvének” definiálása körül bontakozott ki. A Szovjetunió korábbi kereskedelmi szerződéseit úgynevezett „legnagyobb kedvezményes” szerződések voltak, amelyekben a szerződő felek biztosították egymás számára a legnagyobb kereskedelmi kedvezményt, vagyis deklarálták, hogy az állampolgáraik jogai és

45 Masirevich Szilárd berlini követ jelentése Daruváry Gézának. Berlin, 1924. máj. 16. MOL K 64, Külügyminisztérium Politikai osztályának rezervált iratai, 1924/24. t., 405/1924. alapsz., 217/1924. res. sz., 10. cs. Alth Waldemár berlini követségi tanácsos feljegyzése a német–szovjet kereskedelmi kapcsolatokról. Berlin, 1924. szept. 8. Uo. 127–128. fol.

46 Ny. Ny. Kresztyinszkij jelentése M. M. Litvinovnak. Berlin, 1924. szept. 10. Arhiv vnyesnej polityiki Rosszizsjkoi Federacii (= AVP RF) f. 04. G. V. Csicserin titkárságának iratai, op. 11. p. 67. gy. 938. l. 66–70.

vagyonuk, a behozatal és kivitel, a vámok, a hajózási és kikötői illetékek, illetve a tranzit tekintetében biztosítják a másik fél számára mindazokat a kedvezményeket, amelyeket korábban egy harmadik állam számára már megadtak. Noha a magyar egyezménytervezet 12. cikkelye egyértelműen utalt a legnagyobb kedvezmény elvére, a szovjet diplomácia arra az álláspontra helyezkedett, hogy új államok számára nem biztosítja a legnagyobb kereskedelmi kedvezményt, mert azt eredetileg három országcsoporthoz tartotta fenn. Ezek azok az ázsiai államok, amelyekkel a Szovjetunió közös szárazföldi határa volt (Törökország, Perzsia, Afganisztán, Mongólia), a részben vagy teljesen a cári Oroszország területéből az első világháború után kiszakadt államok (Észtország, Lettország, Finnország, Lengyelország), és mindazok a nyugat-európai államok, amelyek Magyarország előtt ismerték el a Szovjetuniót (Németország, Anglia, Olaszország, Ausztria). A magyar diplomácia álláspontja ezzel szemben az volt, hogy Magyarországnak is meg kell kapnia azokat a kereskedelmi előnyöket, amelyeket Németország és Ausztria is élvez, mert ha ez nem történik meg, a magyar gépipar és egyéb érdekelt iparágak nem lehetnek versenyképesek a szovjet piacon. A szovjet fél ugyanakkor nem volt hajlandó engedni a legnagyobb kedvezmény elvét illetően, ezért ebben a tekintetben a magyar fél kényszerült engedményre, de abból a célból, hogy a viszonyosság látszatát fenntartsák, bevették a szerződésbe, hogy Magyarország a vele szomszédos államoknak nyújtott különleges kedvezményekből zárja ki a Szovjetuniót.⁴⁷

A tárgyalások eredményeként, szeptember 12-én, három okmány született meg. Az első egy hat cikkelyből álló szerződés volt a diplomáciai kapcsolatok felvételéről, amit szeptember 5-ére antedatáltak. Ennek 3. cikkelyében rögzítették, hogy a budapesti szovjet diplomáciai képviselő mellett egy kereskedelmi kirendeltség nyer beosztást, amelynek diplomáciai előjogokkal felruházott tagjainak száma egy esetleges későbbi megállapodásig nem lesz több háromnál. A 4. cikkelyben utaltak arra a kötelező érvényű diplomáciai szokásjogra is, mely szerint a külképviseletek vezetői és tagjai, beleértve a szovjet kereskedelmi kirendeltséget, mindkét részről élvezik azokat az előjogokat és mentességeket, amelyek őket a nemzetközi jog szabályai szerint megilletik. A második okmány a szeptember 12-i dátumú, tizenkét cikkelyből álló egyezmény volt a diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok modalitásairól. Az 1. cikkely kimondta, hogy a diplomáciai képviselők felállítását követően a felek azonnal tárgyalásokat kezdenek egy részletes kereskedelmi egyezmény megkötése végett. Alapvetően a 2. és 3. cikkely foglalkozott a kereskedelmi kapcsolatokkal. A 2. cikkely tartalmazta a legnagyobb kereskedelmi kedvezmény elvét, vagyis azt, hogy a szerződő felek a végleges egyezmény megkötéséig az állampolgáraik jogai, vagyonuk, az áruk forgalma, a hajózás és a vámok tekintetében kölcsönösen a legnagyobb kedvezményt fogják biztosítani. Kikötötték ugyanakkor, hogy ez az ideiglenes kedvezmény nem terjed ki azokra a különleges előnyökre és kedvezményekre, ame-

47 Walko Lajos távirata Wodianer Andornak, a Külügyminisztérium Politikai osztálya munkatársának. Budapest, 1924. szept. 9. MOL K 64, 1924/24. t., 405/1924. alapsz. 378/1924. res. sz., 10. cs.

lyeket a Szovjetunió az említett három országcsoport, illetve amelyeket Magyarország a vele szomszédos államok részére biztosított. A 3. cikkely a kereskedelmi célokból a másik országba utazó magyar és szovjet állampolgárok személyi jogvédelméről és a szerződő fél területén szerzett vagyonuk sértetlenségéről határozott. A 4. cikkely rendelkezett a posta- és táviróforgalom felvételéről. A többi cikkely a missziók tagjainak mozgásszabadságát korlátozta. A harmadik dokumentum, a külképviseletek személyi létszámának korlátozását előíró, már említett bizalmas levélváltás, a magyar fél érdekeinek felülkerekedését tükrözte. A bizalmas levelek értelmében a budapesti szovjet külképviseletek összlétszáma, beleértve a kereskedelmi kirendeltségen dolgozó 3 munkatársat is, nem haladhatta meg a 14 főt.⁴⁸

A felek megállapodtak abban is, hogy az egyezményeket egyszerre fogják becikkelyezni, de a szovjet diplomácia akkor indítja el a ratifikációs eljárást, ha a magyar fél értesíti arról, hogy elhárultak az akadályok a magyar ratifikáció elől. A törvényi szentesítésre – a magyar fél kérelmének megfelelően – három hónapos határidőt szabtak. Az ezt követő események láncolata ismert. A „kiváló parlamenti taktikus” hírében álló Bethlen István miniszterelnök, noha dacolt a főhatalmat gyakorló, és a törvények szentesítésére jogosult Horthy Miklós kormányzó negatív álláspontjával, végül biztos parlamenti többségének tudatában sem vitte a törvényhozás elé a megszületett nemzetközi okmányokat. A magyar diplomácia ugyanakkor elérte, hogy Moszkva hozzájáruljon az egyezmények ratifikációjának újabb négy hónapos határidejű, azaz 1925. április 12-ig tartó kitolásába. Azonban ebben az intervallumban sem került sor az egyezmények keresztülvitelére a parlamenten. Budapest ezért 1925 tavaszának elején újabb, immár hat hónapos türelmi időt kért, amibe Moszkva csak bizonyos feltételek, például a legnagyobb kereskedelmi kedvezmény elvére vonatkozó cikkely kivétele esetén lett volna hajlandó beleegyezni. Ezt a cikkelyt a magyar kormány az egyezmények kulcsfontosságú kitételének tartotta, ezért a szovjet javaslatot elutasította, így a felek „elejtettek” tekintették az 1924. szeptember 12-én a német fővárosban megszületett megállapodásokat.⁴⁹

Megítélésünk szerint a hazai történeti irodalom nem adott még kellőképpen explicit és megnyugtató választ arra a kérdésre, hogy valójában magyar rész-

48 A második egyezmény számos tekintetben korlátozta a budapesti szovjet misszió mozgásszabadságát. Pl. előírta, hogy hetenként mindkét részről csak egy diplomáciai futár indítható, aki 16 kilogramm súlyú poggyásznál csak ellenőrzés esetén vihet többet magával. A képviseleteken nem lehetett alkalmazni a tartózkodási hely államának egykori és korabeli állampolgárait, ill. a külképviseletek tagjainak és a diplomáciai futároknak tartózkodniuk kellett a másik állam belügyei-be való beavatkozástól. A bizalmas levelek megszövegezésénél egy közös kompromisszum eredményeként azt a formulát választották, hogy a levélváltásban foglaltakat, tehát a moszkvai magyar misszió létszámának korlátozását, formálisan a szovjet diplomácia kezdeményezi a moszkvai lakásínségre hivatkozva, míg a magyar fél válaszképpen, ugyancsak a budapesti lakáshiányt ürügynek feltüntetve, szintén előírja a budapesti szovjet külképviseletek személyi állományának maximalizálását. Az egyezmények és a bizalmas levélváltás szövegét teljes terjedelemben ld. MOL K 64, 1924/24. t., 405/1924. res. al. sz., 358/1924. res. sz., 10. cs.

49 Erre részletesen ld. *Kolontári A.*: i. m. 25–29.

ről miért is volt szükség az egyezmények ratifikációjára. Milyen jogszabály kötelezte a kormányt arra, hogy az egyezmény kereskedelmi szakaszainak okán a törvényhozás jóváhagyását kérje annak életbeléptetéséhez? A tárgyalások folyamán a magyar kormány ragaszkodott hozzá, hogy a diplomáciai kapcsolatokat ne egy egyszerű jegyzékcserevel mondják ki, hanem a tárgyalások eredményeként olyan nemzetközi egyezmény szülessen, amely – Kánya megfogalmazása szerint – mindenképpen a „parlament ratifikációjának van alávetve”.⁵⁰ Igaz, a magyar kormány tagjai soha nem nevezték meg egyértelműen azt a törvényi passzust, amely a végrehajtó hatalmat az egyezmények parlamenti ratifikálására kötelezte volna. Az 1924. október 10-i minisztertanácsi előterjesztésen Bethlen azzal indokolta, hogy ezeket a nemzetközi okmányokat hozzájárulás végett a nemzetgyűlés elé kívánja vinni, hogy azok „*részben* oly rendelkezéseket tartalmaznak, amelyek *alkotmányunk értelmében* [kiemelések – S. A.] a törvényhozás tárgyaira vonatkoznak”.⁵¹

A kormány interpretációja szerint a parlamenti ratifikációt a kereskedelmi kapcsolatokat is szabályozó második egyezmény cikkelyei tették volna szükségessé. Mivel ez számtalan félreértésre adott okot a régebbi és a jelenlegi magyar szakirodalomban, ismét alá kell húznunk, hogy a második egyezménynek mindössze két pontja foglalkozott érdemben a kereskedelmi kapcsolatokkal. Ez az okmány tehát nem volt tényleges kereskedelmi szerződés, hanem egy olyan nemzetközi egyezmény, amelynek két pontja ideiglenes kereskedelmi rendelkezéseket léptetett hatályba a majdan megszülető önálló kereskedelmi keretegyezményig. Ráadásul a kormány hivatkozásával ellentétben a kereskedelempolitikai rendelkezések nem vonták maguk után automatikusan a törvényi szentesítés szükségességét. Az 1924:4. törvénycikk (az államháztartás egyensúlyának helyreállításáról) ugyanis, amely a népszövetségi kölcsön felvétele után a magyar államháztartás pénzügyi reformjának törvényi alapjait teremtette meg, s amelyet a korabeli politikai köznyelv emiatt csak „szanalási törvényként” emlegetett, ezzel éppen ellentétesen is értelmezhető jogi rendelkezéseket tartalmazott. A törvény 3. paragrafusa kimondta, hogy a kormány minden tőle telhetőt megtesz annak érdekében, hogy kereskedelmi egyezmények legyenek köthetők, abból a célból, hogy elhárítsák a magyar külkereskedelem fejlődése előtti akadályokat. A 4. paragrafus arról határozott, hogy a kormány „törvényjavaslatot fog előterjeszteni a Nemzetgyűléshez, amely a mindenkori kormányoknak tág körű felhatalmazást ad – anélkül, hogy a Nemzetgyűlés újabb jóváhagyását kelljen kérniük – az említett program végrehajtásához”, tehát ezzel együtt a bilaterális nemzetközi kereskedelmi egyezmények megkötéséhez.⁵² Az ún. „szanalási törvény” tehát nemcsak lehetőséget biztosított a kormánynak arra, hogy saját hatáskörében, parlamenti jóváhagyás nélkül

50 Kánya Kálmán és Jungerth Mihály jelentése Daruváry Gézának. Berlin, 1924. szept. 3. MOL K 64, 1924/24. t., 405/1924. res. al. sz., 10. cs., 238–240. fol.

51 A Külügyminisztérium előterjesztése a Minisztertanácshoz. Budapest, 1924. okt. 10. Uo. 549–558. fol.

52 Magyar Törvénytár. 1924. évi törvénycikkek. Jegyzetekkel ellátta: Dr. Térfy Gyula. Bp. 1925. 10.

járjon el a nemzetközi kereskedelmi egyezmények megkötésénél, hanem a rendhagyó gazdasági helyzetre és az ország feszítő gazdasági érdekeire hivatkozva, kifejezetten erre ösztönözte.⁵³

Korábban már volt arra precedens, hogy a kormány nem ratifikáltatott gazdasági megállapodásokat. Így volt ez például az 1924. április 16-án aláírt magyar–román kereskedelmi egyezmény esetében, amely magában foglalta a legnagyobb kereskedelmi kedvezmény elvét. Az 1924. március 22-én parafált magyar–jugoszláv legnagyobb kedvezményes gazdasági megállapodást a két kormány három és fél hónappal a szerződés aláírása után, külön parlamenti felhatalmazás alapján, de a ratifikálás mellőzésével léptette életbe.⁵⁴ Mindennek fényében kézenfekvőnek tűnik az a következtetés, miszerint a kormány végső soron csak e prognosztizálhatóan nagy társadalmi ellenállásba ütköző diplomáciai lépésének a legitimációját kívánta elérni azzal, hogy az egyezményeket a legmagasabb politikai döntéshozó fórum elé terjeszti.

A kormány elbizonytalanodásához, majd meghátrálásához nyilván hozzájárult az angol–szovjet viszony váratlan elhidegülése is, ami külpolitikai szempontból is kockázatosá tette a Szovjetunió elismerését. Az angliai események mente ráadásul kísértetiesen hasonlított a magyarországiakéhoz: az október 29-én hatalomra került konzervatív angol kormány nem terjesztette parlamenti vitára még a munkáspárti elődje által a Szovjetunióval kötött augusztus 8-i kereskedelmi szerződést, s ratifikálását nem javasolta a királynak. Az angliai kormányváltás előszele már korábban észlelhető volt, ugyanis a munkáspárti kormányt már október 8-án leszavazták az angol parlamentben.⁵⁵ Egyelőre további kutatásokat igényel annak kiderítése, hogy ettől kezdve közvetlen nyomás nehezedett-e az angol konzervatív kormánykörök részéről az Anglia felé orientálódó magyar vezetésre, annak érdekében, hogy felrúgja a berlini egyezményeket. Az mindenestre biztos, hogy a kérdés eldöntésében sokat nyomott a latba a népszövetségi kölcsönök ügyében Magyarországot pártfogoló, és azok megszerzésében közreműködő angol kormány magatartása és akarata. Sokatmondó e tekintetben Barcza György majdani londoni magyar követ felfogása, amit Jungerth rögzített a kézírásos naplójában 1926-ban: „Anglia mindenben és mindenütt támogat [a magyar kormányt – S. A.]. Mi teljesen az ő vizükben evezünk. Órájuk való tekintettel nem tehetünk egyelőre az orosz kérdésben semmit”.⁵⁶

53 A „szanalási törvényre” hivatkozott Eckhardt Tibor fajvédő képviselő is, azt állítva, hogy a kormány éppen ennek segítségével akar majd kibújni az alól, hogy a Nemzetgyűlésben, mint a legmagasabb politikai fórumon megvitassák az egyezményeket. Az 1922. évi június hó 16-ára hirdett Nemzetgyűlés naplója. XXVI. Bp. 1924. (Az 1922. évi június hó 16-ára hirdett Nemzetgyűlés nyomtatványai. Napló. XXVI.) 17–29. A kormánynak nemzetközi kereskedelempolitikai ügyekben szabad kezet biztosító jogszabályra már korábban is felhívta a közvélemény figyelmét a kormány félhivatalos orgánuma, a Pesti Napló. Ld. Az orosz–magyar egyezmény hiteles története. Pesti Napló 1924. szept. 24. 3.

54 *Reményi Lajos*: Külkereskedelem-politika Magyarországon 1919–1924. Bp. 1969. 230–231.

55 *Surányi Róbert*: A brit Munkáspárt és a Szovjetunió (1917–1924). Bp. 1993. 194–210.

56 Jungerth Mihály naplóbejegyzése. Budapest, 1926. nov. 13. Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár 972. f. Jungerth-Arnóthy Mihály hagyatéka, 4. ő. e., 283. fol.

Infrastrukturális és ideológiai nehézségek a kereskedelmi kapcsolatok fejlesztésében

A magyar vállalatok a kereskedelmi kapcsolatok egyezményes lefektetésének meghiúsulása után kénytelenek voltak különféle kényszermegoldásokhoz folyamodni annak érdekében, hogy kompenzálhassák a szovjet váltók leszámítolásából eredő veszteségeket. Tanulságos példa erre Weiss Manfréd-művek esete. A cég 1925 őszen nagyobb arányú megrendeléshez jutott ekék és boronák eladására a Szovjetunióban. A késztermékek gyártásához szükséges alapanyagot (rúdvasat, abroncsvasat, vaslemezt, vashuzalokat) a *Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt.* állította elő és szállította a vállalatnak. A finanszírozásból eredő veszteségek csökkentése érdekében a két cég egyezséget kötött arról, hogy a félkész vastermékeket az ózdi gyár önköltségen aluli áron bocsátja a Weiss Manfréd-művek csepeli központi gyártelepe részére. Megállapodtak abban is, hogy közösen fognak eljárni a pénzügyi tárcánál annak érdekében, hogy a szovjet export esetében engedje el a forgalmi adót.⁵⁷ A Bud János pénzügyminiszternek írt levelükben kifejtették, hogy a Weiss Manfréd-művek egymaga nem tudja vállalni azt a kockázatot, és azt a kamatvesztést, amellyel a Szovjetunióba irányuló kivitel jár, ezért a Szovjetunióba irányuló mezőgazdasági gépexport esetleg úgy lehet rentábilis, ha a gépek előállításához szükséges, Ózdon gyártott félkész vasárut forgalmi adómentességben részesítené az állam. A két cég levélben kereste meg a *Magyar Királyi Államvasutak (MÁV)* igazgatóságát is annak érdekében, hogy az Ózdról Csepelre történő szállításoknál díjkedvezményt biztosítson számukra. Ennek értelmében – kizárólag a Szovjetunióhoz szállítandó exportcikkek gyártása esetén – a MÁV az ipari késztermékeknel ugyanazt a kedvezményes szállítási díjat számolta volna fel, mint a feldolgozatlan termékeknel.⁵⁸ Sajnos a Weiss Manfréd-művek leveleit tartalmazó mappában nem található meg a kormány és a MÁV esetleges válaszai. Mivel azonban – a statisztikai adatok alapján – az első sikereket nem követte a két ország közötti áruforgalom látványos fellendülése, gyaníthatjuk, hogy a kormányzat ilyenformán sem tudott segítséget nyújtani a Szovjetunióba irányuló magyar export fellendítéséhez.

A Magyarország és a Szovjetunió közötti kereskedelmi forgalom növelése nemcsak a kifizetési rendszer kormányzintű megállapítását követelte meg, hanem szükségessé tette volna az áruforgalom intenzitását, a kivitel és behozatal teljes összköltségét nagyban befolyásoló kereskedelmi infrastruktúra kibővítését, a szállítás gyorsítását és olcsóbbá tételét is. Az 1920-as években a Szovjetunió felé irányuló kereskedelmi forgalom három útvonalon bonyolódhatott le. Az egyik a magas vámokkal megterhelt vasúti szállítás volt. Ebben az esetben a magyar exporttermékeknek csehszlovák és lengyel területeken kellett áthaladniuk,

57 A Weiss Manfréd-művek levele a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt.-nek. Budapest, 1925. nov. 19. MOL Z 402., Weiss Manfréd Konzern Vállalatok Okmánytára, 33/XLI. t., 2. cs.

58 A Weiss Manfréd-művek levele Bud János pénzügyminiszternek és a MÁV igazgatóságának. Budapest, 1925. nov. 25. Uo.

rádásul a lengyel–szovjet határon, a szovjet vasutak szélesebb nyomtávja miatt a szállítmányokat át kellett rakodni, ami újabb kiadásokkal és idővesztéssel járt. A második a talán még ennél is hosszabb és drágább, ezért ritkábban használt, a trieszti kikötőből kiinduló tengeri útvonal volt. Ebben az esetben a magyar áruk csak hosszú kerülő úton juthattak volna el a rendeltetési helyükre.⁵⁹ Ezért az 1924. szeptember 12-i berlini megállapodás után, már az egyezmények lehetséges gazdasági hatásait mérlegelve, mind magyar, mind szovjet részről kiemelt jelentőséget tulajdonítottak annak, hogy feleledjen az első világháború előtti európai gazdasági vérkeringésben fontos szerephez jutó dunai vízi szállítási útvonal, és a folyamat bekapcsolják a két állam közti kereskedelmi célú forgalomba. A dunai hajózás révén közvetlen kapcsolatot lehetett volna teremteni a nagyobb kapacitással rendelkező magyarországi folyami kikötők (Csepel, Mohács) és a Fekete-tenger északi és keleti medencéjében fekvő hatalmas szovjet kikötővárosok (Odessza, Nyikolajev, Novorosszijszk, Batumi stb.) között.⁶⁰ Az Osztrák–Magyar Monarchia idején a Magyarországról Nyugat felé kivitt termékek 20–30%-a vízi úton hagyta el az országot. Ebben nagy szerepe volt annak, hogy a nagyobb folyók (Duna, Tisza, Dráva) találkozási pontjai, amelyek kiváló összeköttetési lehetőségeket teremtettek, Magyarország területén voltak. A trianoni béke következményeként ugyanakkor ezek a földrajzi pontok elkerültek az országtól, ami megnehezítette a folyami áruszállítást.⁶¹ További problémát jelentett, hogy a román folyami kikötőkben, Brăilán és Galați-n különféle jogcímen illetéket szedtek az átrakodásért, majd az áru raktározásáért, amelynek díja részben a román hatóságokat, részben a *Nemzetközi Duna Bizottság*ot illette. Ezt csak úgy lehetett kiküszöbölni, ha a rakományokat olyan hajókon szállították volna, amelyek a folyón képesek felúszni a tengerre. (A Ganz hajógyárában azonban az első magyar gyártmányú, ún. „Apollinaire-típusú” folyam- és tengerjáró hajót, amely folyókon és tengereken egyaránt képes volt az áruszállításra, csak jóval később, 1934. augusztus 14-én bocsátották vízre.)⁶²

Az 1920-as években a szovjet külkereskedelmi szervek diplomáciai kapcsolatok hiányában csak azokban az esetekben voltak hajlandók szóba állni a magyar exportőrökkel és importőrökkel, amikor ezt a szovjet üzleti érdekek, és ezzel együtt a Szovjetunió importszükségletei kifejezetten megkövetelték. Erre világosan utal egy szovjet forrás, Borisz Sztomonjakov – akkor a Külügyi Népbizottság Kollégiumának tagja – 1929. július 9-i átíratá Anasztasz Mikojan külkereskedelmi népbiztosnak. Ebben előbbi kifejtette, hogy a *Külügyi Népbizottság* korábbi álláspontja változatlan, tehát kategorikusan ellenez bármilyen magyarországi megrendelést, kivéve azokat az árukat, például lovakat – és mint a fentebbi példából láthattuk, esetenként mezőgazdasági gépeket –, amelyeket csak jóval kedvezőtlebb üzleti feltételek mellett (jóval magasabb áron vagy rosszabb minőségben)

59 A. A. *Zonnenstral-Piszkorszkij*: Vengrija i Dunajszkij voprosz. Vnyesnyjaja torgovlja 1924. dec. 20. 2–8.

60 B. *Stejn*: Szovjetszko–vengerszkij dogovor. Ekonomicseszakaja zsziny 1924. szept. 20. 1.

61 *Kaposi Zoltán*: Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000. Bp.–Pécs, 2002. (Dialog Campus tankönyvek) 274.

62 *Domony Móric*: A dunai hajózás az 1934. évben. Pesti Tőzsde 1934. dec. 20. 18.

tudnának vásárolni más államoktól. Ezen túlmenően Sztomonjakov politikai okokból károsnak tartott minden más gazdasági kapcsolatot.⁶³

A bolsevik propagandaveszélyre hivatkozva a magyar belügyi hatóságok is különféle adminisztratív akadályokat támasztottak a szovjet vállalatokkal kötendő üzletek megvalósulása elé. Az 1920-as években nem egy alkalommal előfordult, hogy a berlini vagy a bécsi szovjet kereskedelmi kirendeltség munkatársai Magyarországra látogattak. Ezek általában két vagy három főből álló küldöttségek voltak, amelyek a megrendelt áru telephelyének ellenőrzése, a gyártási körülmények, illetve az áruminták kivizsgálása céljából, egyes esetekben az ipari vásárok megtekintésére érkeztek Magyarországra. Egy kereskedelemügyi miniszteri átiratból kiderül, hogy az ország területére belépő szovjet állampolgárokat a belügyi rendvédelmi szervek figyeltették, a megfigyeléssel járó költségeket ugyanakkor az üzletekben érdekelt és a szovjet gazdasági szakembereket meghívó magánvállalatokra hárították át, úgy, hogy a megfigyelés költségeit a *Magyar Királyi Allamrendőrség* már a küldöttség beutazása előtt letétbe helyeztette a bankszámláján.⁶⁴ Sztomonjakov már említett átiratában ugyancsak hibának tartotta, hogy akár még ilyen alacsony létszámú kereskedelmi küldöttségek is Magyarországra utazzanak. Kérte Mikojant, hogy a bécsi, berlini és prágai kereskedelmi kirendeltségek apparátusának adja utasításba, hogy a *Külkereskedelmi Népbiztosság* központi szerveinek külön engedélye nélkül nem léphetnek kapcsolatba magyar cégekkel, s ezeket az engedélyeket is minden egyes esetben egyeztessék a *Külügyi Népbiztossággal*.⁶⁵ Ifj. Wekerle Sándor pénzügyminiszter a bolsevik agitáció megelőzése érdekében nem tartotta elégségesnek a kereskedelmi küldöttségek megfigyelését, ezért 1930-ban még egy olyan rendeletet is kiadott, ami a Magyarországgal kereskedelmi szerződést nem kötött országokból érkező különféle faáru (főként tűzifa) behozatalát külön a kereskedelemügyi tárca által kiállított engedélyhez kötötte. A rendelet célja az volt, hogy elkerüljék propagandaanyagok elrejtését az apró darabokból álló, és ezért nehezen ellenőrizhető áruküldeményekben.⁶⁶

Összegzésképpen meg is állapíthatjuk, hogy a kivételes esetekben kiviteli lehetőségekhez jutó magyar cégeket olyan járulékos költségek terhelték meg, amelyek rendkívül veszteségessé tették a Szovjetunióba irányuló exportot. Azok az adminisztratív rendelkezések, amelyek mind magyar, mind szovjet oldalon akadályokat gördítettek a kivitel és a behozatal elé, az üzleti kapcsolatok túlbürokratizálását eredményezték, így nem is teremtettek kedvező légkört a kereske-

63 B. Sz. Sztomonjakov átirata A. I. Mikojannak. Moszkva, 1929. júl. 9. AVP RF f. 04. op. 11. p. 68. gy. 946. l. 21.

64 Kenéz Béla kereskedelemügyi miniszter átirata Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszternek. Budapest, 1931. nov. 5. MOL K 149, Belügyminisztérium Elnöki osztályának rezervált iratai, 6/1933. t., 9015/1933. alapsz., 164.556/1931. sz., 29. d., 33. fol. (Politikatörténeti Intézettől visszakapott iratok. 651. f., 2. csop.)

65 B. Sz. Sztomonjakov átirata A. I. Mikojannak. Moszkva, 1929. júl. 9. AVP RF f. 04. op. 11. p. 68. gy. 946. l. 21.

66 Bud János kereskedelemügyi miniszter átirata Scitovszky Béla belügyminiszternek. Budapest, 1931. aug. 10. MOL K 149, 6/1933. t., 9015/1933. alapsz., 55.565/1931. sz., 29. d., 32. fol. (Politikatörténeti Intézettől visszakapott iratok. 651. f., 2. csop.)

delmi ügyletek megkötéséhez. Igaz, a teljesség kedvéért meg kell említenünk, hogy a felelős szovjet külkereskedelmi vagy külügyi tisztviselők többször is egyöntetűen úgy foglaltak állást, hogy a kereskedelmi kapcsolatok fejlesztése sokkal inkább Magyarország érdeke.⁶⁷

A magyar–szovjet kereskedelmi forgalom egyenlege

A számadatok segítségével érdemes megvizsgálni, hogy miként alakult a két ország kereskedelmi forgalma. A táblázatok összeállításánál a *Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal* által szerkesztett *Magyar Statisztikai Közlemények* sorozatát vettük alapul. Ezekből az összeállításokból nemcsak a kereskedelmi forgalom intenzitására, volumenére és egyenlegére, hanem áruösszetételére és termékszerkezetére is következtetni tudunk. Az igényes sorozat egyetlen „szépséghibája”, hogy a magyar–szovjet áruforgalom 1920–1924 közötti adatait nem közli, mivel ebben a periódusban nem folyt a Szovjetunióra vonatkozó adatgyűjtés.⁶⁸ Természetesen szovjet statisztikák is a rendelkezésünkre állnak. Egy 1939-ben megjelent szovjet külkereskedelmi statisztikai gyűjtemény és egy későbbi, már a második világháború után, 1960-ban megjelent külkereskedelmi összesítő közli az 1922 és 1924 közötti vérszegény adatokat. A szovjet statisztikák elemzése során ugyanakkor nehézséget jelent, hogy a szovjet gazdaságszámítási rendszernek megfelelően, gazdasági évadokban számoltak, vagyis az adatokat az egyik év nyarától (július 1-től) a másik év nyaráig (június 30-ig) összesítették. A szovjet statisztikák csak 1929. január 1-től tértek át az Európában is meghonosodott rendszerre. Ennélfogva ezek az adatsorok időben keresztezik a releváns magyar statisztikákat. Ezekben a kötetekben, számos esetben találkozhatunk hiányos adatsorokkal és egymásnak ellentmondó adatszerkezettel is. Megemlítjük például, hogy az 1939. évi szovjet gyűjtemény nem közli az egyes országokkal folytatott export-import forgalom áruösszetételét.⁶⁹

67 Ld. pl. B. Sz. Sztomonjakov átirata A. I. Mikojannak. Moszkva, 1929. júl. 9. AVP RF f. 04. op. 11. p. 68. gy. 946. l. 21.

68 Ld. a Függelék 1–5. sz. táblázatát. A Magyar Statisztikai Közlemények külkereskedelmi adatsorának új folyamát 1929-től kezdték el kiadni, ekkor jelentek meg visszamenőleg a Magyarország 1922–1926. évi külkereskedelmi forgalmára vonatkozó számadatok. Az 1–5. sz. táblázat saját szerkesztés a Magyar Statisztikai Közlemények sorozata alapján. Magyarország 1925. és 1926. évi külkereskedelmi forgalma. Bp. 1929. (Magyar Statisztikai Közlemények. [Új sorozat] 75.) I. 109., II. 102.; Magyarország 1927. évi külkereskedelmi forgalma. Bp. 1929. (Magyar Statisztikai Közlemények. [Új sorozat] 77.) I. 104., II. 77.; Magyarország 1928. évi külkereskedelmi forgalma. Bp. 1930. (Magyar Statisztikai Közlemények. [Új sorozat] 78.) I. 105., II. 77.; Magyarország 1929. évi külkereskedelmi forgalma. Bp. 1931. (Magyar Statisztikai Közlemények. [Új sorozat] 80.) 98. A 4. és 5. sz. táblázat adatai kerekített értékek.

69 A szovjet statisztikák az 1927. júl. 1-től 1928. jún. 30-ig tartó időszakot még hagyományos szovjet gazdasági évadként, 1928 második – csonka – félévét pedig egy önálló időszakként mutatták ki. Vnyesnyjaja torgovlja SzSzsZR za 20 let. Sztatjisztyicseszki szpravocsnyik. Szoszt. Sz. Ny. Bakunyin–D. D. Misusztjin. Moszkva, 1939. 23.; Vnyesnyjaja torgovlja SZSZSZR za 1918–1940 gg. i. m. 22., 515–517.

A *Függelék* táblázatai alapján néhány konzekvenciát levonhatunk. A kereskedelmi forgalom nettó egyenlege csak 1925-ben zárult enyhe magyar aktívummal, 1926-tól kezdődően a szovjet export minden évben jócskán felülmúlta a magyar exportot, így a két ország gazdasági kapcsolataiban ezt az időszakot a magyar kivitel passzívuma jellemzi. Ezen kívül a kivitel-behozatal áruösszetételét megvizsgálva arra a következtetésre jutunk, hogy a magyar export szempontjából kulcsfontosságú lókvitel az 1926. évet leszámítva, végig tartja magát, ugyanakkor az egyébként is alacsony értékű magyar mezőgazdasági gépkivitel 1927-től teljesen elszorvad. Az áruforgalom termékszerkezetét tekintve kirívó, hogy a Magyarországra irányuló szovjet export teljesen egyoldalú, az ipari nyersanyagok egyeduralma jellemzi, míg a magyar export jóval tagoltabb, igaz, a mezőgazdasági cikkek körét az 1925. évi vetőmagkivitelt leszámítva, kizárólag a lovak reprezentálják. Ha az igen értékes árucikket képező lovakat kivonnánk a magyar export köréből, akkor szembetűnő lenne az ipari késztermékek (gépek, gépi berendezések, villamos-ipari termékek stb.) dominanciája. Mindez arra enged következtetni, hogy a két ország gazdasági termelése – szerkezeti arányaiknál, behozatali szükségleteiknél és kiviteli adottságaiknál fogva – jól kiegészítette egymást. A magyar–szovjet kereskedelmi kapcsolatok elvileg jóval több lehetőséget rejtettek magukban, mint amennyinek kiaknázását a kedvezőtlen politikai és finansziális feltételek (a hitelkérdés) végül megengedték.

Összegzés

Az 1920-as években Magyarország áruforgalmának 70–75%-át ugyanazzal az öt országból álló országcsoporttal bonyolította le, mégpedig az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamaival (Ausztria, Csehszlovákia, Románia, Szerb–Horvát–Szlovén Királyság) és Németországgal. A magyar kivitelben és behozatalban ekkor Ausztria, Csehszlovákia és Németország szerepe volt a meghatározó. Az 1920-as és 1930-as évek fordulójára azonban Ausztria és Csehszlovákia fokozatosan veszített részesedéséből a magyar export-import forgalom teljes volumenén belül. Amilyen mértékben és ütemben veszítette el súlyát Ausztria és Csehszlovákia a magyar külkereskedelmi forgalomban, olyan mértékben és ütemben kezdett a magyar külgazdaság az olasz és a német piacok felé orientálódni, aminek alapját a gazdasági konzekvenciákkal is járó 1927. április 5-i magyar–olasz barátsági egyezmény, illetve főként az 1931. július 18-i magyar–német kereskedelmi egyezmény teremtette meg. Ezen a tendencián belül lenne érdemes elhelyezni a magyar–szovjet kereskedelmi kapcsolatok problematikáját.

Véleményünk szerint a magyar külkereskedelem orientációs problémáira, kihelyezési gondjaira a Duna-medence gazdasági egységének helyreállítása, illetve az 1930-as évek első felétől a Németországgal és Olaszországgal elkötelezett gazdasági együttműködés mellett létezett egy harmadik elmozdulási pont is, a magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok fejlesztése és az abban rejlő lehetőségek kiaknázása. A két ország kereskedelmi forgalmának áruösszetétele egyértelmű-

en arra utal, hogy a magyar és a szovjet gazdaság termelési szerkezete jól kiegészíthette volna egymást, vagyis a Szovjetunió éppen azokat a stratégiai energiahordozókat és nyersanyagokat állította elő és exportálta, amelyekre a magyar gazdaságnak égető szüksége volt, illetve a magyar gazdasági vezetés éppen azokat az iparágakat fejlesztette, amelynek termékeit a viszonylag elmaradott szovjet gépgyártás miatt a szovjet piac nagy tételben felvehetné.

Igaz, a Szovjetunió gazdasági erőforrásait és piaci kapacitásait figyelembe véve ténylegesen megállapítható, hogy a két ország kereskedelmi kapcsolatainak elmélyítése inkább Magyarország érdekében állt. A gazdasági nyitás lehetőségét és előnyösségét a Szovjetunió felé nemcsak az üzleti szféra ismerte fel, hanem a kormányzati tényezők is. A Magyarország és a Szovjetunió közötti kereskedelmi forgalom az 1920-as években ennek ellenére mind az intenzitását, mind a teljes volumenét tekintve jócskán elmaradt attól a kereskedelmi forgalomtól, amit Magyarország a „hagyományos” kereskedelmi partnereivel, tehát az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamaival (Ausztriával, Csehszlovákiával, Romániával) és Németországgal bonyolított le. Annak azonban, hogy a két ország között nem alakult ki értékelhető kereskedelmi forgalom, nem elsősorban ideológiai, hanem leginkább politikai-diplomáciai, gazdaságszervezési, kereskedelempolitikai, finansziális és infrastrukturális (szállítási) okai voltak.

Az egyik legfontosabb oka ennek a hitelkérdés megoldatlansága volt. A magyar kormány – támogató állásfoglalása ellenére – a nyugati és közép-európai államoktól eltérően, elsősorban pénzügypolitikai okokból kifolyólag, nem tudta dotálni a Szovjetunióba irányuló magyar kivitelt. A másik legfontosabb ok politikai-diplomáciai természetű volt. A magyar exportőrök kijutását a szovjet piacra teljesen ellehetetlenítette, hogy a szovjet külügyi irányítás a jelentős ipari és mezőgazdasági megrendeléseket a bolsevik hatalom elismeréséhez kötötte. 1924 tavaszáig a szovjet kormány még megelégedett a de facto elismeréssel egyenértékű ideiglenes kereskedelmi egyezmény megkötésével is, azt követően azonban, a nemzetközi jogi helyzetében beállt változások hatására a diplomáciai kapcsolatok felvételét követelte a magyar kormánytól.

A hazai történetírás eddig leginkább a diplomáciai kapcsolatok felvételére irányuló 1924. évi berlini tárgyalások politikai motivációit elemezte (a Románia területi gyarapodásával szembeni közös platform, a versailles-i békerendszer destabilizálására és a kisantant geostratégiai helyzetének gyengítésére irányuló közös érdekek stb.), noha világosan látszik, hogy magyar részről ennek létfonosságú gazdasági mozgatórugói is voltak. Az 1920-as évek első fele a magyar külpolitika kiútkeresésének időszaka volt. A diplomáciai kapcsolatok felvétele a Szovjetunióval ekkor gyökeresen új helyzetet teremtett volna Magyarország nemzetközi megítélésében, illetve a kisantanttal és a győztes hatalmakkal szembeni mozgásterében.

Függelék

1. táblázat

A magyar–szovjet áruforgalom volumene
és egyenlege 1925–1929 között

Év	Magyar export a Szovjet-unióba (ezer pengő)	Magyar export a Szovjetunióba (tonna)	Magyar import a Szovjet-unióból (ezer pengő)	Magyar import a Szovjet-unióból (tonna)	Magyar aktívum (ezer pengő)	Magyar passzívum (ezer pengő)
1925	3681	806,9+2635 db ⁷⁰	3588	20 350,5	+93	–
1926	787	644,1	3539	21 174,4	–	–2572
1927	2250	35,6+2947 db	2887	23 345,9	–	–627
1928	2232	9,1+2953 db	2785	23 913,1	–	–553
1929	798	7,0+1108 db	1904	6 285,1	–	–1106

2. táblázat

A Szovjetunióba irányuló magyar export áruösszetétele
1925–1929 között (ezer pengő)

Termék	1925	1926	1927	1928	1929
Lovak	2292	–	2188	2215	787
Mezőgazdasági gépek	18	193	–	–	–
Fémmegmunkáló gépek	–	40	32	16	70
Szivattyúk	191	11	–	–	–
Villamosipari termékek (lámpák, kapcsolók stb.)	593	122	–	–	–
Vas- és fémáru (zománc-edények, fémhuzalok stb.)	544	421	–	1	–
Vetőmag, takarmány-növények (lucerna stb.)	43	–	–	–	–

70 Az általunk szerkesztett táblázatokban az élő állatokat (lovakat) nem mennyiségre, hanem – a hivatalos statisztikákhoz igazodva – darabszámra tüntetjük fel, hiszen ennek az igen értékes exportcikknek a mennyiségi (tonna érték) kiszámítására nem rendelkezünk egységes szabvánnyal.

3. táblázat

**A Magyarországra irányuló szovjet export
áruösszetétele 1925–1929 között (ezer pengő)**

Termék	1925	1926	1927	1928	1929
Nyersolaj	2492	2739	2581	2106	585
Azbeszt	189	347	230	511	652
Szóda	888	428	–	–	–
Vasérc	–	–	54	84	322
Egyéb (papír, gumi stb.)	19	25	22	84	–

4. táblázat

**A Szovjetunióba irányuló magyar export termékszerkezete
1925–1929 között érték (pengő) alapján**

	1925	1926	1927	1928	1929
Ipari késztermék	38%	100%	3%	1%	1%
Mezőgazdasági termék	62%	–	97%	99%	99%
Ipari nyersanyag	–	–	–	–	–

5. táblázat

**A Magyarországra irányuló szovjet export termékszerkezete
1925–1929 között érték (pengő) alapján**

	1925	1926	1927	1928	1929
Ipari nyersanyag	99%	99%	99%	97%	100%
Ipari késztermék	1%	1%	1%	3%	–
Mezőgazdasági termék	–	–	–	–	–

ATTILA SERES

HUNGARIAN FOREIGN TRADE POLICY
AND THE SOVIET MARKET IN THE 1920'S

The study examines the possibilities of improving Hungarian–Soviet economic relations in the 1920's. It outlines the problems of orientation regarding Hungarian external trade policy following the peace treaty of Trianon and the possibilities for Hungarian economy.

Following the treaty of Trianon experts of the time believed that restoring the economic unity of the Danubian basin would be one of the best solutions for Hungarian economy. Accordingly, in the 1920's the succession states of the Austrian–Hungarian Monarchy, primarily Austria and Czechoslovakia had a dominant role in Hungarian trade in the 1920's. By the turn of the 1920's and 1930's Austria and Czechoslovakia had gradually lost their extent of participation in Hungarian export and import, and from this time Hungarian external commerce started to base its orientation on German and Italian external markets, which led to committed economic cooperation with Germany and Italy in the 1930's.

The main conclusion of the study is that there was a third solution to the problems of orientation of Hungarian foreign trade following the treaty of Trianon: developing and making the best of Hungarian–Soviet commercial relations. The products of the two countries clearly confirm that Hungarian and Soviet economies would have thoroughly completed the production systems of each other. The Soviet Union produced and exported those strategic energy resources and raw materials of what Hungarian economy was in urgent need; while the Hungarian regime improved industrial branches producing products which the Soviet market could have bought up in bulk.

Notwithstanding, in the 1920's the trade between Hungary and the Soviet Union was considerably backward as compared to the level what the states of the Danubian basin, Germany and Italy represented in Hungarian foreign trade. The low volume of trade between Hungary and the Soviet Union did not result only from the ideological conflicts of the two states, but it was rather caused by matters of diplomacy, trade policy, finance and transport.